

**INLEIDING: VERENIGINGEN, DEMOCRATIE EN
SOCIAAL KAPITAAL**

Marc Hooghe

INLEIDING

Op 2 april 1831 vertrekt de 26-jarige Franse edelman Alexis de Tocqueville vanuit Le Havre voor een studiereis van tien maanden naar de Verenigde Staten. Net zoals Montesquieu een eeuw eerder naar Engeland trok om daar de werking van een democratisch systeem te bestuderen, steekt de Tocqueville de Atlantische Oceaan over op zoek naar manieren om de democratische instellingen in Europa beter te kunnen laten functioneren. De Verenigde Staten fungeren daarbij als een lichtende baken: het land heeft niet alleen een zeer liberale grondwet, maar kent ook geen aristocratie en heeft al evenmin af te rekenen met de bemoeienissen van een staatskerk. De Tocqueville is echter vooral onder de indruk van de rol van het verenigingsleven in de Amerikaanse steden en dorpen. Het komt hem voor alsof elke Amerikaan wel actief betrokken is bij een of andere vereniging. Juist door die massale vrijwillige inzet slagen de Amerikanen er in een democratische traditie op te bouwen, zo stelt de Tocqueville.

Hij schrijft dat verenigingen twee soorten functies vervullen binnen een democratische politieke cultuur. Aan de ene kant vormen ze een dynamiserende factor. Door het feit dat de inwoners van een gemeenschap zich verenigen, zijn ze ook in staat gezamenlijk projecten te realiseren, en zo te voorzien in een aantal collectieve voorzieningen: "Chez les peuples démocratiques, au contraire, tous les citoyens sont indépendants et faibles; ils ne peuvent presque rien par eux-mêmes, et aucun d'entre eux ne saurait obliger ses semblables à lui prêter leur concours. Ils tombent donc tous dans l'impuissance s'ils n'apprennent à s'aider librement" (de Tocqueville, 1835: 622). We zouden dit de externe functie van verenigingen kunnen noemen: door hun lidmaatschap van verenigingen zijn burgers in staat collectieve acties te ondernemen en gezamenlijk dingen te realiseren. De Tocqueville ziet daarnaast echter ook een interne functie: de leden van een dergelijke vereniging hebben zelf ook baat bij hun

engagement. Ze leren onderhandelen en samenwerken met anderen, en ze leren om te gaan met maatschappelijke diversiteit. Het verenigingsleven functioneert op die manier als een 'leerschool van de democratie': "Dans les pays démocratiques, la science de l'association est la science mère; le progrès de toutes les autres dépend des progrès de celle-là" (de Tocqueville, 1835: 625). De Tocqueville beschrijft zijn wedervaren in *De la démocratie en Amérique*, een werk dat bijzonder veel weerklank krijgt, en de agenda zet voor het politieke en maatschappelijke debat (Schudson, 1998). In navolging van de Tocqueville herhalen auteurs sindsdien te pas en te onpas hoe belangrijk het verenigingsleven wel is voor een goed functionerende democratie.

Anderhalve eeuw na de reis van de Tocqueville steekt ook de Amerikaanse politicooloog Robert Putnam de Atlantische Oceaan over, maar dan in omgekeerde richting. Hij wordt al evenzeer gedreven door een bekommernis over het functioneren van de democratie: hoe komt het dat democratische instellingen in sommige landen of streken wel wortel schieten, terwijl andere regio's binnen de kortste keren terug vervallen in totalitaire patronen? Hij kiest hiervoor een uniek studieobject: vanaf 1970 krijgen de regio's in Italië meer autonomie, en daarbij is het opvallend hoe sommige van die nieuwe regionale overheden het relatief goed doen, terwijl andere regeringen ten onder gaan aan inefficiëntie, cliëntelisme en lethargie. Het antwoord waar Putnam na twintig jaar studie toe komt, vormt een echo van de bevindingen van de Tocqueville. In regio's met een rijk verenigingsleven en dicht vertakte netwerken, doen de regionale regeringen het goed. De regio's waar veel minder verenigingen actief zijn, doen het daarentegen slecht. Volgens Putnam vervullen verenigingen een onvervangbare democratische rol, doordat ze bijdragen tot de vorming van wat hij noemt 'sociaal kapitaal'. Het gaat om een eerder vaag gedefinieerd begrip, dat verwijst naar de bereidheid tot samenwerking, de aanwezigheid van vertrouwen in medeburgers, het hantieren van normen van wederkerigheid en het bestaan van netwerken binnen een samenleving. In een samenleving die rijk is aan sociaal kapitaal, zullen niet alleen de politieke instellingen beter functioneren, zo stelt Putnam, maar zou ook de economische ontwikkeling voorspoediger moeten verlopen. Dankzij dit sociaal kapitaal, en vooral dan de aanwezigheid van een veralgemeend vertrouwen in de medeburgers, slagen de inwoners van dergelijke regio's er in tot samenwerkingsverbanden te komen, en zo overwinnen ze hun individuele machteloosheid.

Het boek van Putnam, *Making Democracy Work*, verscheen in 1993, en het heeft sindsdien een belangrijk wetenschappelijk en politiek debat losgemaakt. Zijn basisstelling over het belang van politieke cultuur wordt door weinigen betwist, maar er bestaat wel discussie over de vraag wat we juist dienen te verstaan onder 'sociaal kapitaal', en over de vraag op welke manier verenigingen een rol spelen bij de totstandkoming hiervan. Wat kunnen instellingen doen om het sociaal kapitaal in hun regio te versterken? Worden de westerse samenlevingen inderdaad bedreigd door een teloorgang van het sociaal kapitaal, omwille van een toenemende individualisering en het weggewijnen van het maatschappelijk engagement? Leidt de aanwezigheid van sociaal kapitaal tot een beter functioneren van het politiek systeem, of loopt de relatie juist omgekeerd en hebben de instellingen een belangrijke invloed op de vorming van sociaal kapitaal? Die vragen domineren zowat het internationale debat (zie bv. Bil-

liet, 1998; Bovens & Hemerijck, 1996; Brehm & Rahn, 1997; Dekker, 1999; Foley & Edwards, 1998; Hooghe, 1999; Norris, 1999; Rosenblum, 1998; Stolle, 1998). De afgelopen jaren is ook binnen het Nederlandse taalgebied heel wat onderzoek verricht over de relatie tussen het verenigingsleven, de aanwezigheid van sociaal kapitaal en de sterkte van een democratische politieke cultuur. Daarbij valt echter op dat de Nederlandstalige onderzoekers in sterkere mate dan hun Angelsaksische collega's de nadruk leggen op de politieke aspecten van participatie en vertrouwen. In deze bundel wordt het werk van deze onderzoekers voor het eerst samengebracht, waarbij we een beroep konden doen op diverse auteurs uit Vlaanderen en Nederland. Gezamenlijk bestrijken zij zowat alle actuele onderzoeksvragen, zoals die in het inleidend hoofdstuk van Dietlind Stolle worden uiteengezet. Wat zijn de bronnen van sociaal kapitaal en in hoeverre valt hierin een tijdsgebonden evolutie waar te nemen? Hoe moeten we de verhouding zien tussen de verschillende componenten van sociaal kapitaal, en in hoeverre bestaat er één algemeen toepasbare definitie van het begrip? Is het mogelijk het gebruik van het sociaal kapitaal-begrip te verzoenen met maatschappelijke diversiteit en met contextgebonden verschillen? Wat zijn tenslotte de gevolgen van de aanwezigheid van sociaal kapitaal, zowel inzake beleid als inzake economische ontwikkeling?

Zoals wel vaker het geval is binnen de sociale wetenschappen lijkt de aantrekkingskracht van een nieuw concept vooral samen te hangen met de mate waarin elke onderzoeker haar/zijn eigen conceptualisering van dit begrip naar voren kan schuiven. Dat is ook zo bij de recente onderzoekshausse rond sociaal kapitaal, waar we te maken hebben met een echte woekering inzake definities en afbakeningen. Vandaar dat we in een eerste bijdrage proberen wat meer klaarheid te brengen in de conceptuele verwarring rond dit begrip. Dietlind Stolle (Princeton University), die bijzonder goed vertrouwd is met het recente onderzoek in verband met sociaal kapitaal, brengt de ontwikkeling van dit onderzoeksparadigma in kaart. Ze maakt daarbij een duidelijke opdeling tussen de diverse onderzoeksscholen, en construeert ook een eigen onderzoeksagenda: wat zijn de belangrijkste vragen in verband met sociaal kapitaal die nog open blijven? Het zal de lezer daarbij direct duidelijk worden dat de auteurs van deze bundel al meteen een poging doen om heel wat van die vragen te beantwoorden. Stolle gaat ook uitvoerig in op de vraag naar de preciese relatie tussen de structurele elementen van sociaal kapitaal (verenigingen, participatie, engagement) en de culturele of attitudinale elementen (vertrouwen, wederkerigheid). Leidt participatie inderdaad tot de vorming of versterking van deze houdingen, en zo ja, onder welke omstandigheden verloopt dit proces het meest optimaal?

Het werk van Robert Putnam mag dan over het algemeen positief zijn onthaald, hij heeft ook van verschillende zijden kritiek gekregen. Een deel van die kritiek heeft betrekking op een verkeerde inschatting van de historische ontwikkeling van de Italiaanse regio's. Vanuit zijn kennis en ervaring over Italië, brengt Michel Huysseune (Vrije Universiteit Brussel) een overzicht van deze literatuur. De Italiaanse kritiek heeft niet louter een lokale relevantie, maar stelt ook een deel van het theoretisch kader van Putnam in vraag. In hoeverre is het correct een vanuit de historische ervaring gegroeide politieke cultuur verantwoordelijk te stellen voor zowat alle geobserveerde verschillen? Schuift Putnam niet te zeer één specifiek ontwikkelingsmodel

naar voren, zonder oog te hebben voor mogelijke alternatieve strategieën die net zo goed kunnen leiden tot maatschappelijke en economische ontwikkeling? Huysseune stipt ten slotte ook aan dat Putnam onvoldoende aandacht besteedt aan de rol die politieke instellingen spelen bij de opbouw of de aantasting van sociaal kapitaal.

Na deze eerste twee theoretische hoofdstukken, belanden we meteen in het empirisch onderzoek over participatie en sociaal kapitaal. In het hele debat over sociaal kapitaal is er een telkens terugkerende vraag, die we enigszins lapidair zouden kunnen samenvatten onder de noemer: stijgt het of daalt het? Deze bezorgheid over de evolutie van het sociaal kapitaal in onze samenlevingen is inherent aan de normatieve benadering die ten grondslag ligt aan dit concept (Paxton, 1999: 88-89). Als Putnam sociaal kapitaal voorstelt als een belangrijk instrument ter vrijwaring van maatschappelijke cohesie, dan volgt hij daarmee een lange sociologische en politicologische traditie. Een van de kernvragen van de 19de eeuwse sociologie was reeds hoe een geordende maatschappij kan blijven bestaan als de traditionele banden en gedragspatronen wegvallen. In feite was dit trouwens ook al het probleem waar de Tocqueville mee worstelde. Door de Franse revolutie was het traditionele maatschappijmodel, dat beheerst werd door een alliantie van de koning, de adel en de kerk, uiteengevallen. Voor de tijdgenoten riep dit de vraag op of dit wegvallen van deze hiërarchische maatschappijordening niet onvermijdelijk moest leiden tot anarchie en een uiteenvallen van de samenleving. Vanuit zijn waarnemingen in de Verenigde Staten bood de Tocqueville een functioneel equivalent voor de vroegere dwingende banden: het zich op vrijwillige basis verenigen van vrije en gelijke burgers kon net zo goed coördinerende en socialiserende functies vervullen als de dwingende corporatische verbanden van het Ancien Régime. Toch stelde ook de Tocqueville zich reeds de vraag of deze verenigingen die functie zouden kunnen blijven vervullen. Zou de toenemende individualisering er niet toe leiden dat mensen zich uiteindelijk ook niet meer engageren in het verenigingsleven, en zich volledig afwenden van het maatschappelijk leven? De Tocqueville drukt hierover zijn bekommernis uit: "L'individualisme est un sentiment réfléchi et paisible qui dispose chaque citoyen à s'isoler de la masse de ses semblables et à se retirer à l'écart avec sa famille et ses amis; de telle sorte que, après s'être ainsi créé une petite société à son usage, il abandonne volontiers la grande société à elle-même" (de Tocqueville, 1835: 612).

Het is opvallend dat meer dan anderhalve eeuw later het maatschappelijk debat over de rol van het verenigingsleven nog steeds op dezelfde wijze wordt gevoerd. Putnam (1995) stelt bijvoorbeeld dat de participatie aan het verenigingsleven daalt, niet zozeer omdat mensen zich terugtrekken in het eigen kleine wereldje van familie en vrienden, maar wel omdat mensen zich terugtrekken voor hun televisietoestel. Ook in het maatschappelijk debat komt steeds dezelfde gedachtegang terug: omwille van individualiseringstendensen daalt de maatschappelijke betrokkenheid in het algemeen en de participatie aan het verenigingsleven in het bijzonder. Een treffend voorbeeld hiervan levert de nog jonge burgemeester van Veurne, Jan Verfaillie, als hij stelt: "Tien uur surfen en chatten op het Internet kan prachtig zijn, maar de samenleving wordt er niet beter van. Kijk naar het wegwijnende verenigingsleven. We worden steeds individualistischer, materialistischer" (*De Standaard*, 3 januari 2000). In een aantal bijdra-

gen proberen we na te gaan in hoeverre deze maatschappelijke bezorgdheid ook kan onderbouwd worden met onderzoeksmateriaal.

In hun bijdrage komen Paul Dekker en Joep De Hart (Sociaal en Cultureel Planbureau) tot de conclusie dat er geen aanwijzingen zijn voor een veralgemeende daling van de participatie, althans niet in Nederland. Op basis van cijfers die slaan op de periode 1972-1998 tonen ze aan dat er zeker geen dalende trend zit in de hoeveelheid vrijwilligerswerk die wordt verzet door de Nederlandse bevolking. Wel lijkt er sprake van een zich afwenden van de (partij-)politiek, maar dit wordt gecompenseerd door een stijging van andere vormen van engagement. Dekker en De Hart plaatsen ook vraagtekens bij de vermeende relatie tussen participatie en de opbouw van vertrouwen, die zij niet of slechts zwak terugvinden in hun data.

Ook de analyse van Marc Hooghe (Vrije Universiteit Brussel) wijst niet bepaald in de richting van een algemene daling van de participatiebereidheid in Vlaanderen. Een aantal fenomenen waarvan in de literatuur wordt gesuggereerd dat ze verantwoordelijk zouden kunnen zijn voor een daling van de participatieniveaus, blijken nauwelijks een relatie te vertonen met de intensiteit van de participatie. Ook deze studie wijst eerder in de richting van een verschuiving van participatiepatronen dan van een algemene daling. Wel wijst Hooghe op de belangrijke rol van levensbeschouwelijke betrokkenheid: diegenen die zich levensbeschouwelijk actief opstellen, blijken intensiever te participeren dan de levensbeschouwelijk onverschilligen.

Deze gedachte wordt verder uitgewerkt door Joep De Hart en Paul Dekker (Sociaal en Cultureel Planbureau), die het verband tussen vrijwillige inzet en religie analyseren. Ook nu nog blijkt dat kerkse gelovigen duidelijk actiever zijn in het verenigingsleven en ook heel wat meer vrijwilligerswerk verrichten dan andere groepen. Dit verband heeft niet alleen te maken met de ruimere beschikbaarheid van christelijke verenigingen, maar kan ook verklaard worden vanuit een zekere motivatie die voortspuit uit de geloofsinhoud of de religieuze betrokkenheid. Als we dan tegelijk weten dat de levensbeschouwelijke betrokkenheid de afgelopen decennia sterk verminderd is in de westerse samenlevingen, vinden we hier wel een aanleiding voor eventuele bezorgdheid over dalende participatieniveaus.

De relatie tussen individualiseringstendensen en participatie aan het verenigingsleven wordt verder bestudeerd door Katrien Meireman (Katholieke Universiteit Leuven), waarbij ze als onderzoeksobject koos voor de Kristelijke Arbeidersvrouwen (KAV), traditioneel een van de grootste organisaties in Vlaanderen. Meireman stelt vast dat individualisering niet alleen kwantitatieve gevolgen heeft (minder participatie), maar ook kwalitatief ingrijpt op de aard van de participatie. Verenigingen dienen zich dan ook, zowel in hun organisatiestructuur als in hun werking, aan te passen aan deze nieuwe maatschappelijke realiteit. Overigens heeft dit aanpassingsproces niet kunnen verhinderen dat de KAV het afgelopen decennium toch werd geconfronteerd met een scherpe daling van het ledenaantal.

Een bijzonder prangend probleem binnen heel de literatuur over sociaal kapitaal, is echter de vraag of deze notie wel te verzoenen valt met de hoge mate van pluralisme en verscheidenheid binnen de huidige westerse samenlevingen. Als Putnam het veralgemeend vertrouwen in anderen naar voren schuift als een van de belangrijkste deelaspecten van sociaal kapitaal, en hier ook een uitgesproken positieve connotatie aan verbindt, dan laat hij weinig ruimte voor het bestaan van fundamentele tegenstel-

lingen binnen een samenleving. In hoeverre is het realistisch of zelfs wenselijk te verwachten dat groepen die radicaal tegenovergestelde belangen hebben dan toch een veralgemeend vertrouwen in elkaar ontwikkelen? Groepen die omwille van culturele, economische of politieke ongelijkheden minder kansen tot zelfverwezenlijking krijgen, hebben objectief ook minder reden om vertrouwen te stellen in anderen (Williams, 1998; Macedo, 1999). Zoals Newton (1999: 185) het stelt: "Social trust is most strongly expressed (...) by the winners in society, in so far as it correlates most strongly with education, satisfaction with life, income, class, and race. For that matter social trust is the prerogative of the winners in the world".

Als Putnam stelt dat het veralgemeend vertrouwen zich juist uitstrekt tot *alle* leden van een samenleving, gaat hij voorbij aan deze machtsongelijkheden. Het risico is niet denkbeeldig dat de notie sociaal kapitaal op die manier gaat functioneren als een hedendaagse variant van Plato's beruchte 'Phenicische fabel'. In *De Republiek* stelt Plato (414d-415c) dat de interne cohesie van de staat kan verhoogd worden door het verspreiden van de "noodzakelijke leugen" dat alle inwoners van de staat afstammen van dezelfde oermoeder. De burgers moeten elkaar dus als broeders behandelen, alleen moeten ze daarbij wel accepteren dat sommigen onder hen, de leiders, bij hun geboorte begiftigd werden met een ziel van goud, terwijl het nederige voetvolk het moet stellen met een ziel van ijzer of brons. De mythe van de verwantschap dient dus deze ongelijkheden te verdonkeremen. Op dezelfde manier kan het scherm met de noodzaak van een veralgemeend vertrouwen, dat zich uitstrekt over *alle* bevolkingslagen, gebruikt worden om het bestaan van reële maatschappelijke tegenstellingen te minimaliseren. Binnen de normatieve politicologische literatuur zien we de afgelopen jaren een duidelijke trend tot herwaardering van het cultiveren van eigen, afzonderlijke groepsidentiteiten, los van de dominante cultuur binnen een samenleving. Die groepsvorming kan berusten op ethnische of culturele verschillen, op geslacht of op seksuele voorkeur (Guinier, 1995; Kymlicka, 1995; Phillips, 1995; Seidman, 1997). De nadruk die door sommige auteurs binnen de sociaal kapitaalbenadering gelegd wordt op de noodzaak van een veralgemeend vertrouwen dat zich uitstrekt tot alle groepen binnen een samenleving, lijkt enigszins op gespannen voet te staan met het erkennen van deze groepsidentiteiten en -belangen.

Zeker indien men de notie 'vertrouwen' ook gaat toepassen op de verhouding met het politiek systeem, wordt het moeilijker een onveranderlijk positieve connotatie aan het begrip te blijven verbinden (Braithwaite & Levi, 1998). Ten slotte gaat het democratisch politiek systeem van de scheiding der machten, zoals dat door Montesquieu werd ontwikkeld, juist uit van een flinke dosis geïnstitutionaliseerd wantrouwen. We belanden hier terug bij een heel oude discussie binnen de politieke wetenschappen, over de mate waarin het cultiveren van vertrouwen in de overheidsinstellingen en het politiek personeel al dan niet een gewenste eigenschap van een politiek systeem kan worden genoemd. In hun klassieker over *The Civic Culture* laten Almond en Verba (1963) wijselijk de ketel in het midden. Ze suggereren dat een democratische politieke cultuur er in bestaat dat de burgers twee rollen met elkaar kunnen combineren: de eerder passieve parochiale rol, waarbij de bestuurders een soort blanco-cheque krijgen, en de meer activistische rol van de kritische burger. Over het preciese evenwicht tussen beide rollen spreken ze zich echter niet uit. Tien jaar later doen Crozier et al. (1975) dat duidelijk wel: zij stellen dat de westerse democratieën geconfronteerd

worden met een crisis van onregeerbaarheid, omwille van het feit dat de burgers voortdurend kritischer worden en steeds meer eisen stellen aan het politiek systeem. Als remedie pleiten zij voor een sterker benadrukken van de passieve, vertrouwende rol van burgers. Pippa Norris (1999) stelt daar tegenover dat de aanwezigheid van kritische burgers juist een versterking kan vormen voor democratische stelsels. Weliswaar kan deze contestatie de legitimiteit van autocratische en hiërarchische instellingen aantasten, maar tegelijk wordt hierdoor het democratisch gehalte van een samenleving versterkt: de *critical citizens* dwingen de machthebbers ertoe hun machtspositie voortdurend te verantwoorden en te legitimeren.

In deze bundel gaan een aantal bijdragen in op deze moeilijke en soms gespannen verhouding tussen de sociaal kapitaal-benadering en het erkennen van maatschappelijke diversiteit. Jantine Oldersma (Universiteit Leiden) gaat na in hoeverre het optreden van de moderne vrouwenbeweging in Nederland kan beschouwd worden als een bedreiging, dan wel als een verrijking van het sociaal kapitaal. Men zou er immers kunnen van uitgaan dat het streven naar gelijkberechtiging van vrouwen het conflictgehalte binnen een samenleving juist zal vergroten. Oldersma toont echter aan dat de doelstellingen van de vrouwenbeweging tot op flinke hoogte consensuswaarden zijn geworden, en zeker geen aanleiding hebben gegeven tot fundamentele breuklijnen binnen de Nederlandse samenleving. Het feit dat vrouwen nu meer ont-plooiingskansen genieten kan integendeel worden gezien als een verrijking van het sociaal kapitaal.

Peter Van Aelst, Stefaan Walgrave en Kristof Decoster (Universitaire Instelling Antwerpen) gaan in hun bijdrage nader in op de politieke rol van vertrouwen. Aan de hand van een betogingsonderzoek gaan ze na of het deelnemen aan dergelijke protestacties een uiting vormt van een veralgemeend wantrouwen, dan wel van een hoge mate van democratische politieke betrokkenheid. Ze komen tot de conclusie dat een gebrek aan democratisch kapitaal duidelijk niet de belangrijkste drijfveer vormt van de betogers. Op theoretisch vlak sluiten ze zich hiermee aan bij de stelling van Norris: kritische burgers vormen geen bedreiging voor een democratische politieke cultuur, maar bouwen mee deze cultuur uit.

Saskia De Groof en Jessy Siongers (Vrije Universiteit Brussel) wijzen in hun bijdrage op een andere belangrijke bron van maatschappelijke verschillen. Op basis van een onderzoek bij Vlaamse scholieren tonen ze aan dat niet iedereen evenveel kansen krijgt om deel te nemen aan de activiteiten van vrijwillige verenigingen, die zo bevorderlijk worden geacht voor de opbouw van sociaal kapitaal. Leerlingen uit 'zwakke' onderwijsvormen krijgen hiervoor veel minder mogelijkheden aangereikt dan leerlingen uit de hoger aangeschreven onderwijsvormen. Reeds op jeugdige leeftijd worden we dus geconfronteerd met een ongelijkheid inzake de participatie aan vrijwillige activiteiten, zowel binnen als buiten school.

Als we de onderzoeksagenda, die door Stolle in haar inleidend hoofdstuk wordt geschetst, systematisch volgen, komen we terecht bij de vraag naar de gevolgen van participatie en sociaal kapitaal. Putnam huldigt hierin een uiterst optimistisch standpunt: hoe actiever de bevolking, ongeacht in wat soort vereniging dan ook, hoe beter de politieke instellingen zullen functioneren. Een *strong society* leidt naar een *strong*

state. Over de manier waarop die relatie tot stand komt, is tot dusver echter weinig onderzoek verricht. Putnam vindt binnen de Italiaanse regio's inderdaad een sterke correlatie tussen de participatieniveaus van de bevolking en de prestatieniveaus van de overheden. Het verklaren van dat verband is echter een stuk moeilijker. Putnam gaat er van uit dat een sterk uitgebouwd verenigingsleven leidt tot een sterk uitgebouwde overheid. Zoals Michel Huysseune schrijft, verwaarloost hij daarmee echter de rol van de politieke instellingen: het is net zo goed mogelijk dat het verband andersom loopt en dat performante en democratische politieke instellingen juist alle kansen bieden aan een bloeiend verenigingsleven. Maar zelfs indien we Putnam's logica volgen, zijn er nog twee mogelijkheden. Het democratiserend effect van verenigingen kan berusten op hun *interne werking*: verenigingen functioneren dan als een leerschool van de democratie, en omwille van die socialisatie zullen de burgers democratischer gaan denken en handelen. Op termijn leidt dit volgens de Tocqueville tot een verhoging van het democratisch bewustzijn van de gehele bevolking, en hij heeft het in dit verband over "l'action lente et tranquille de la société sur elle-même" (de Tocqueville, 1835: 412).

Het is echter even goed mogelijk dat het democratiserend effect van verenigingen berust op hun *externe werking*: individuele burgers veroveren macht door zich te verenigen, en kunnen daardoor de overheden dwingen meer rekening te houden met hun wensen en verlangens. Een politiek systeem dat geconfronteerd wordt met een veelheid aan drukkingsgroepen en bewegingen zal dan gedwongen worden alerter te reageren dan een politiek systeem dat tegenover zich alleen maar individuele, en dus machteloze burgers ziet.

De literatuur suggereert daarnaast echter ook economische gevolgen van de aanwezigheid van sociaal kapitaal. De aanwezigheid van netwerken en van veralgemeend vertrouwen zorgen er voor dat samenwerking gemakkelijker wordt, en dat problemen van collectieve actie kunnen overwonnen worden. Economische transacties worden eenvoudiger indien de bevolking van een regio een hoge mate van veralgemeend vertrouwen koestert.

Nadia Molenaers (Universiteit Antwerpen) gaat in haar bijdrage in op die economische gevolgen van sociaal kapitaal. Voor twee kleine dorpen in Nicaragua gaat ze na of de bestaande netwerken en vertrouwensniveaus een weerslag hebben op de slaagkansen van lokale ontwikkelingsprojecten. Haar conclusie is dat in dorpen met een sterke mate van vertrouwen samenwerkingsverbanden inderdaad gemakkelijker tot stand komen en goederen en diensten op relatief eenvoudige wijze kunnen worden uitgewisseld. Ze wijst er echter op dat deze netwerken niet de vorm aannemen van formele vrijwillige organisaties, maar veel vaker gebaseerd zijn op informele loyaliteitsbanden.

Guy Van Gyes, Jaak Billiet (Katholieke Universiteit Leuven) en Hans De Witte (Universiteit Gent) gaan na in hoeverre de deelname aan de organisaties van de christelijke arbeidersbeweging in Vlaanderen een positief verband vertoont met indicatoren voor sociale integratie. Zij stellen vast dat participatie inderdaad samenhangt met een grotere gerichtheid op de gemeenschap, maar zij concluderen tevens dat dit begrip op verschillende manieren kan worden ingevuld. Sociaal kapitaal kan dus niet gezien worden als een unidimensioneel begrip, maar zal juist diverse ladingen dekken. Tevens plaatsen deze auteurs enkele vraagtekens bij het vermeende negatieve effect van

televisiekijken: uit hun analyse blijkt dat het ook belangrijk is te weten naar welk soort programma's specifiek wordt gekeken.

De politieke gevolgen van participatie aan vrijwillige verenigingen berusten in eerste instantie op hun externe functie: maakt de deelname aan het verenigingsleven het mogelijk een grotere politieke invloed te verwerven? Herman Lelieveldt (Katholieke Universiteit Nijmegen) probeert die vraag op te lossen aan de hand van een studie naar de belangenbehartigingspatronen in de gemeente Zwolle. Zijn besluit wijst op een hoge mate van pluralisme: verenigingen hebben inderdaad een relatief grote kans om toegang te verwerven tot de lokale politieke besluitvorming. Wel wijst hij op het gevaar van de professionalisering van dergelijke relaties, waardoor zowel de 'gewone' leden, als diegenen die niet participeren aan het verenigingsleven in mindere mate betrokken worden bij de politieke besluitvorming.

Lelieveldt stelt zich de vraag of deelname aan het verenigingsleven leidt tot een betere toegang tot de politieke besluitvorming. Patrick Stouthuysen (Vrije Universiteit Brussel), Jan Willem Duyvendak (Erasmus Universiteit Rotterdam) en Peter van der Graaf (Verwey-Jonker Instituut) draaien die vraag juist om: welke invloed heeft het gevoerde beleid op de ontwikkelingskansen van sociaal kapitaal? Zij concentreren zich daarbij op het (groot)stedelijke beleid zoals dat de afgelopen jaren op verschillende wijze tot stand is gekomen in Vlaanderen en Nederland. Ze stellen daarbij vast dat het beleid dat in Nederland wordt gevoerd, meer aandacht heeft voor culturele diversiteit binnen de wijken en steden, en daardoor allicht meer aanleiding geeft tot de vorming van sociaal kapitaal.

Een groot aantal vragen binnen het sociaal kapitaal-debat worden dus reeds beantwoord door de diverse auteurs die een bijdrage hebben geleverd aan deze bundel, en wat daarbij opvalt is dat veel van de optimistische veronderstellingen over de rol van het verenigingsleven inderdaad worden ingelost. Er blijkt inderdaad een belangrijk verband te bestaan tussen participatie en indicatoren voor sociale integratie, politieke toegang en economische ontwikkeling. Bovendien vinden we nauwelijks aanwijzingen voor een veralgemeende daling van de participatie- of de vertrouwensniveaus. Daarbij werd wel in veel gevallen duidelijk dat er niet zoiets bestaat als één zaligmakende en universeel toepasbare definitie van het begrip 'sociaal kapitaal'. Sociaal kapitaal blijkt een begrip met vele nuances, of om een titel te lenen van Jan Willem Duyvendak: de ene sociale cohesie is de andere niet. De meeste auteurs in deze bundel vragen dan ook aandacht voor de hoge mate van diversiteit waarmee men rekening moet houden bij het onderzoek naar sociaal kapitaal. Die diversiteit kan zowel optreden binnen een samenleving, als tussen diverse samenlevingen. Sociaal kapitaal zal een andere betekenis hebben in een verlaten dorp in het binnenland van Nicaragua, dan in een wijk van Rotterdam. Het zal een andere betekenis hebben voor vrouwen dan voor mannen, voor lagergeschoolden dan voor hogergeschoolden.

Ondanks al dit onderzoek blijft een van de meest fundamentele vragen onbeantwoord, namelijk of het introduceren van de notie 'sociaal kapitaal' een substantiële bijdrage levert aan het sociaal-wetenschappelijk onderzoek, dan wel of het hier om niet veel meer gaat dan het lanceren van een modieuze term om het traditionele discours over (de teloorgang van) sociale cohesie nieuw leven in te blazen, zonder echter inhoudelijk vernieuwende elementen te leveren. Hoewel we geconfronteerd worden met

grote verschillen in de manier waarop het concept sociaal kapitaal wordt geoperationaliseerd, tonen de diverse bijdragen in deze bundel toch aan dat de sociaal kapitaalbenadering een duidelijke aanzet geeft tot een meer genuanceerde visie op democratische samenlevingsopbouw.

Het klassieke debat over sociale cohesie gaat in veel gevallen uit van de aanname dat deze cohesie slechts mogelijk is indien binnen de samenleving een relatief grote mate van waardenconsensus aanwezig is, en indien er overeenbestemming bestaat over de vigerende interactienormen. Ondanks het feit dat een aantal auteurs die binnen de sociaal kapitaalbenadering werken, duidelijk die visie overnemen (en ook Putnam bezondigt zich hier af en toe aan), wijst het concept, zeker in de manier waarop het door de auteurs van deze bundel wordt gebruikt, veel meer in de richting van een erkennen van diversiteit. De term 'sociaal kapitaal' verwijst niet noodzakelijk naar een consensus over de manier waarop een samenleving moet worden ingericht. De sociaal kapitaalbenadering bouwt duidelijk verder op het klassieke republikeinse ideaal zoals dat in de geschriften van de Tocqueville wordt uiteengezet, en dat niet uitgaat van een waardenconsensus: "classical republicanism does not presuppose a comprehensive religious, philosophical, or moral doctrine" (Rawls, 1993: 205).

De drie kernelementen van het sociaal kapitaalbegrip (vertrouwen, wederkerigheid, netwerken) kunnen niet gezien worden als substantiële normen, maar zijn integendeel juist procedurale eigenschappen. Ze verwijzen naar manieren waarop samenwerkingsverbanden binnen een bevolking tot stand kunnen komen, maar ze zeggen niets over wat het uiteindelijke doel van die samenwerking moet zijn. De aanwezigheid van vertrouwen, wederkerigheid en netwerken laat een bevolking toe het probleem van collectieve actie te overwinnen, maar de inhoud en de doelstelling van die collectieve actie blijft open, en kan op meerdere manieren ingevuld worden.

De Tocqueville zelf wees er reeds op dat vrijwillige verenigingen (die een belichaming vormen van deze normen) duidelijk niet het enig mogelijke instrument zijn om dit collectief handelen mogelijk te maken. Tijdens het Ancien Régime was er geen nood aan dergelijke organisaties: de hiërarchische en dwingende samenlevingsverbanden vervulden net zo goed een coördinerende rol. In democratische samenlevingen is een dergelijke 'bevelshuishouding' echter niet langer houdbaar, en kan samenwerking enkel maar tot stand komen op basis van vrijwillige participatie. Die vrijwilligheid impliceert echter een zekere mate van vertrouwen en wederkerigheid: als die niet aanwezig zijn, dan zullen vrije en gelijke burgers geen enkele motivatie hebben om tot collectieve actie over te gaan. Het concept 'sociaal kapitaal' levert dus een meerwaarde ten opzichte van de traditionele sociale cohesiebenadering en verwijst daardoor ook naar enkele actuele discussies binnen de politieke filosofie. In dat normatieve werk gaat er minder aandacht naar de structurele componenten van het begrip (netwerken, verenigingen), die worden overgelaten aan de meer empirisch gerichte sociale wetenschappen. Er gaat daarentegen wel veel aandacht naar de culturele of attitudinale componenten, namelijk vertrouwen en wederkerigheid.

Ook Rawls (1971: 6) geeft immers reeds aan dat een zekere mate van vertrouwen binnen een samenleving noodzakelijk is om samenwerkings- en coördinatieproblemen op te lossen: "Distrust and resentment corrode the ties of civility, and suspicion and hostility tempt men to act in ways they would otherwise avoid". Rawls geeft echter tegelijk aan dat dit vertrouwen niet hoeft te steunen op een gedeelde opvatting over

wat de inhoud hoort te zijn van een 'good society'. Vertrouwen is net zo goed mogelijk indien die substantiële normen niet worden gedeeld. Er is, met andere woorden, niet noodzakelijk behoefte aan een vorm van *thick trust*, een vorm van vertrouwen die gebaseerd is op kennis van het karakter en de waardenoriëntaties van andere personen. De gedragingen van anderen worden dan voorspelbaar omdat we weten welke normen deze personen hanteren (Williams 1995, 116). In een multiculturele samenleving, met een hoge mate van culturele en normatieve diversiteit zal een dergelijke vorm van *thick trust* echter eerder een zeldzaamheid worden, en zal *thin trust* die rol moeten overnemen. *Thin trust* is niet meer gebaseerd op kennis over het waardenpatroon van de ander, maar vloeit voort uit de verwachting dat ook andere burgers zich aan de spelregels zullen houden, en op hun beurt anderen met respect en op basis van gelijkwaardigheid en wederkerigheid zullen behandelen. Het is wel zo dat sommige auteurs binnen de sociaal kapitaal-benadering het onderscheid tussen deze twee verschillende vormen van vertrouwen onvoldoende maken. *High trust societies*, zoals de Scandinavische landen, worden dan als model opgevoerd voor andere samenlevingen, waarbij men vergeet dat het hier om landen gaat met een hoge mate van culturele homogeniteit. Het realiseren van een zelfde mate van vertrouwen lijkt echter een onmogelijke opdracht voor samenlevingen die geconfronteerd worden met een sterkere mate van diversiteit.

Behalve vertrouwen, is er echter ook wederkerigheid als tweede attitudinale component van sociaal kapitaal. Wederkerigheid impliceert dat de waarden en doelstellingen van anderen in principe een even groot gewicht krijgen toegekend als onze eigen waarden en doelstellingen. Rawls legt er de nadruk op dat deze wederkerigheid niet mag verward worden met altruïsme of met een bepaalde invulling van wat we als een waardevol leven beschouwen. Wederkerigheid is een procedurale norm van redelijke en gelijke mensen: "Reasonable persons, we say, are not moved by the general good as such but desire for its own sake a social world in which they, as free and equal, can cooperate with others on terms all can accept. They insist that reciprocity should hold within that world so that each benefits along with others" (Rawls, 1993: 50). Rawls gaat er van uit dat binnen democratische samenlevingen, het creëren van samenwerkingsverbanden slechts mogelijk zal zijn indien deze normen van wederkerigheid in stand worden gehouden: "Cooperation involves (...) an idea of reciprocity or mutuality: all who are engaged in cooperation and who do their part as the rules and procedures require, are to benefit in an appropriate way as assessed by a suitable benchmark of comparison" (Rawls, 1999: 396). Binnen een vrije en democratische samenleving kunnen problemen van collectieve actie dus enkel opgelost worden, indien de bereidheid bestaat zich te houden aan die normen van wederkerigheid en vertrouwen. Over dat soort procedurale normen zou, althans volgens de meeste auteurs binnen de sociaal kapitaal-benadering, dan ook een ruime consensus dienen te bestaan binnen een samenleving. Over de meer substantiële normen en idealen hoeft die consensus echter niet aanwezig te zijn. De sociaal kapitaal-benadering introduceert dus wel degelijk een nieuw element in het debat: in tegenstelling tot de verouderde literatuur over sociale cohesie veronderstelt men geen gedeelde opvatting over het goede leven, wel veronderstelt men de aanwezigheid van een consensus over een aantal normen die samenwerking tussen gelijke en vrije burgers moeten mogelijk maken.

BIBLIOGRAFIE

- ALMOND, G. & S. VERBA (1963), *The Civic Culture*. Princeton: Princeton University Press.
- BILLIET, J. (1998), 'Sociaal kapitaal, levensbeschouwelijke betrokkenheid en maatschappelijke integratie in België', *Tijdschrift voor Sociologie*, 19(1), 33-54.
- BOVENS, M. & A. HEMERIJCK (red.) (1996), *Het verhaal van de moraal. Een empirisch onderzoek naar de sociale bedding van morele bindingen*. Amsterdam: Boom.
- BRAITHWAITE, V. & M. LEVI (eds.) (1998), *Trust and Governance*. New York: Russell Sage Foundation.
- BREHM, J. & W. RAHN (1997), 'Individual Level Evidence for the Causes and Consequences of Social Capital', *American Journal of Political Science*, 41(3), 999-1023.
- CROZIER, M., S. HUNTINGTON & J. WATANUKI (1975), *The Crisis of Democracy*. New York: New York University Press.
- DEKKER, P. (red.) (1999), *Vrijwilligerswerk vergeleken. Nederland in internationaal en historisch perspectief. Civil Society en vrijwilligerswerk III*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- FOLEY, M. & B. EDWARDS (1998), 'Beyond Tocqueville. Civil Society and Social Capital in Comparative Perspective', *American Behavioral Scientist*, 42(1), 5-20.
- GUINIER, L. (1995), *The Tyranny of the Majority*. New York: Free Press.
- HOOGHE, M. (1999), 'Participatie en de vorming van sociaal kapitaal. Een exploratie van het causaal verband tussen participatie en maatschappelijke houdingen', *Sociologische Gids*, 46(6), 494-520.
- KYMLICKA, W. (1995), *Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Clarendon Press.
- MACEDO, S. (1999), *Diversity and Distrust. Civic Education in a Multicultural Democracy*. Cambridge (USA): Harvard University Press.
- NEWTON, K. (1999), 'Social and Political Trust in Established Democracies', pp. 169-187 in NORRIS, P. (ed.), *Critical Citizens*. New York: Oxford University Press.
- NORRIS, P. (ed.) (1999), *Critical Citizens. Global Support for Democratic Governance*. New York: Oxford University Press.
- PAXTON, P. (1999), 'Is Social Capital Declining in the United States?', *American Journal of Sociology*, 105(1), 88-127.
- PHILLIPS, A. (1995), *The Politics of Presence*. Oxford: Oxford University Press.
- PUTNAM, R. (1993), *Making Democracy Work*. Princeton: Princeton University Press.
- PUTNAM, R. (1995), 'Bowling Alone. America's Declining Social Capital', *Journal of Democracy*, 6(1), 65-78.
- RAWLS, J. (1971), *A Theory of Justice*. (revised ed. 1999) Cambridge (USA): Harvard University Press.
- RAWLS, J. (1993), *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press.
- RAWLS, J. (1999), *Collected Papers*. Ed.: Samuel Freeman. Cambridge (USA): Harvard University Press.

- ROSENBLUM, N. (1998), *Membership and Morals. The Personal Uses of Pluralism in America*. Princeton: Princeton University Press.
- SCHUDSON, M. (1998), *The Good Citizen. A History of American Civic Life*. New York: Free Press.
- SEIDMAN, S. (1997), *Difference Troubles. Queering Social Theory and Sexual Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- STOLLE, D. (1998), 'Bowling Alone, Bowling Together. Group Characteristics, Membership and Social Capital', *Political Psychology*, 19(3), 497-526.
- TOCQUEVILLE, A. DE (1835), *De la démocratie en Amérique*. Gallimard, Paris 1992 (Bibliothèque de la Pléiade 385).
- WILLIAMS, B. (1995), *Making Sense of Humanity, and other philosophical essays*. Cambridge: Cambridge University Press.
- WILLIAMS, M. (1998), *Voice, Trust, and Memory. Marginalized Groups and the Failings of Liberal Representation*. Princeton: Princeton University Press.